

МИНИСТЕРСТВО ПРОСВЕЩЕНИЯ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ

Министерство образования и науки Республики Тыва

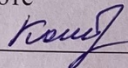
Управление образования администрации муниципального района

«Улуг-Хемский кожуун Республики Тыва»

МБОУ СОШ с.Эйлиг-Хем

Согласовано

Заместитель
директора по учебно-
воспитательной
работе

Комбу А.В

УТВЕРЖДЕНО

Директор школы

Дамдыг В.М

Приказ № 11 от « 30 »
августа 2025 г.

РАБОЧАЯ ПРОГРАММА

учебного предмета «Родная (тувинская) литература»

для обучающихся 6, 8 классов

Эйлиг-Хем
2025

ТАЙЫЛБЫР СӨС

Төрээн чогаал эртемнинң өөрөдилге-методиктиг комплекзинге хамааржыр ажылчын программа «Кол ниити өөрөдилгениң 5–9 класстарынга «Төрээн (тыва) чогаал» эртемнинң чижек өөрөдилге программасынга» (улаштыр – Программа) даянып, 5-7 класстарның «Төрээн чогаал», 8-9 класстарның «Тыва чогаал» өөрөдилге номнарынга дүүштүр кылдырган.

Өөрөдилгениң Федералдыг күрүне стандартызының (улаштыр – ӨФКС) «Родной язык и родная литература» деп өөрөдилге кезээнде киирген «Төрээн чогаал» эртемин шиңгээткениниң түңнелдерин кичээнгейге алган. Программада Россия Федерациязының хамаатызының мөзү-шынар сайзыралынга болгаш кижизидилгезинге хамаарышкан Концепциясында айыттырган чүүлдерни болгаш Тыва Республиканың регионалдыг, этнокультурлуг онзагайларын, ол ышкаш Россия чоннарының хамааты ниитилелинге хамаарышкан эп-сеткил каттыштырылгазы, культуралар аразында чөптүг харылзаа тургузар сорулгаларының бүгү байдалдарын барымдаага ап, өөренип көргөн.

ТӨРЭЭН (ТЫВА) ЛИТЕРАТУРА ЭРТЕМИНИҢ НИИТИ

ХАРАКТЕРИСТИКАЗЫ

Төрээн (тыва чогаал) эртеми – Тыва Республиканың школаларының өөрөдилге планында кирип турар кол эртемнерниң бирээзи. Уругларның делегей көрүүшкүнүн делгемчидеринге, хамааты туружун тодарадырынга, угаан-бодалын, иштики сагыш-сеткилин хевирлээринге ук эртемниң салдары улуг.

Чогаал эртеми – амыдыралдың көрүнчүү, ындыг болганда, төрээн (тыва) чогаал эртемин өөрөдириниң сорулгалары, оларны боттандыраарының ажылдары тыва чогаал эртемин амыдырал-биле холбаалыг, Россия чоннарының болгаш даштыкы чогаалчыларның чогаалдары-биле деңнелгелиг ханы сайгарып билир, бүгү талалыг сайзыраңгай, бедик культуралыг, чараш мөзү-бүдүштүг, чогаадыкчы арга-шинектиг кижини хевирлээринче угланган.

Тыва чогаал кичээлдериниң өзээн национал литератураның алдын фондузунда кирген чогаалдар тургузуп турар.

Чечен чогаал кижиниң сагыш-сеткилиниң хөй янзы талаларын эскерип шинчилээринге, амыдыралды үнелээринге, долгандыр турар бойдуска хумагалыг, мөзү-бүдүжү чараш болурунга өөрөдир аргалыг база уран чүүлдүң өске-даа хевирлери дег, уругларның эстетиктиг көрүжү делгем болурун быжыглаар өөрөдиглиг болгаш кижизидикчи салдарлыг. Уругларның делегей көрүүшкүнүн делгемчидип, эстетиктиг

негелделерин хандырып, хамааты туружун хевирлевишаан, бодунга болгаш ниитилел долгандыр хүрээлелге чөптүг хамаарылгалыг, ханы угаап боданып амыдыраарын чогаал кижизидер.

Чечен чогаал-биле харылзаа уругларның угаап-боданыр арга-шинээн сайзырадыр. Чогаалчының делегейи, ооң чогаал бижиир аян-хөөнү-биле чоок таныштырар арганы уругларга бербишаан, чогаал чоннуң амыдыралындан, улустуң аас чогаалындан, орус болгаш делегейниң классиктиг литературазындан үндезинин ап турарын башкы билиндирер. Бодун долгандыр турар чүүл бүрүзүн үнелеп чурттаарын сүмелээн кандыг-даа чогаал уругнуң билиин делгемчидер, делегей-биле харылзааны тудуп өөрениринге чаңчыктырар. Ук харылзаалар уругларны орус болгаш делегей литературазының шылгараңгай чогаалдары-биле чоок таныштырарына, тыва чогаалды кожа-хелбээ чоннарның чогаалдары-биле деңнеп, чоок болгаш ылгалдыг талаларын тодарадып өөрениринге чаңчыктырар.

Амыдыралды чүгле сеткил-хөлзээшкинниг хүлээп эвес, а янзы-бүрү талаларындан медреселдиги-биле сайгарып чаңчыгарын уругларга өөредир – төрөөн чогаал эртемниң сорулгазы, ынчангаш чогаалды төөгү, бойдус, философия, психология, педагогика, уран чурулга болгаш өске-даа эртемнер-биле холбаштырып, сайгарып шиңгээттирери дыка чугула. Ынчангаш чогаал эртемни «кижи дугайында эртем», «амыдыралдың ному», «уран-чечен шинчилел» деп адап турары анаа эвес.

Өөредилгениң «Филология» кезээнде «төрөөн (тыва) чогаал» болгаш «төрөөн (тыва) дыл» эртемнери аразында сырый холбаалыг, ук эртемни өөренигиниң түңнелинден төрөөн дылына ынаа, хумагалы, тыва чогаалды, Тываның төөгүзүн, алдарлыг кижилерин билир арга-шинээ тодарттынар. Тыва чуртунуң ёзулуг хамаатыларын хевирлээр өөредилге болгаш кижизидилге айтырыглары ийи эртемни Тываның төөгүзү, географтыг девискээри дугайында болгаш өске-даа эртемнерни сырый холбаштырып өөрткенинден боттаныр. Уругларның аас болгаш бижимел чугаазын байыдары, кандыг-даа байдалдарга дүүштүр чугаа культуразын сагып билири, харылзажылганың шын, чогумчалыг талаларын ажыглап шыдаар арга, мергежилдерни шиңгээттирери чогаал болгаш дыл кичээлдериниң чергелешкек үндезин сорулгалары болуп турар. Ындыг болганындан чогаал дылының уран-чечен аргаларын ханы сайгартып өөредир ажылдар сөс бүрүзүнүң онзагайын эскерер, лексиктиг уткаларына дүүштүр аас болгаш бижимел чугаага төрөөн дылының чаражын илередип билиринге, чөптүг ажыглаарына, лингвистиктиг ханы сайгарылгалыг ажылдарны кылып өөрениринге, боданырына уругларны чаңчыктырар, кижизидер.

5-ки класстан эгеллеп уруглар мурнунда класска өөрөнгөн билиглерин улам быжыглап, улаштыр кол ниити өөрөдигениң негелделеринге дүүшкен литература теориялыг терминнер-биле таныжар, чечен чогаалдың дылының чурумалдыг аргаларының чогаалга салдарлыын илередип, найырал, төөгү, бойдус камгалалы болгаш өске-даа темаларга бижиттинген чогаалдар-биле таныжылгазын уламчылап, сайгарып өөренир.

ТӨРЭЭН (ТЫВА) ЛИТЕРАТУРА ЭРТЕМИН ӨӨРЕДИРИНИҢ СОРУЛГАЛАРЫ

Сорулга: төрөөн (тыва) чогаал эртеминге даянып, сагыш-сеткил, делегей көрүүшкүнү делгем, чаагай үзел-бодалдыг, чогаадыкчы арга- шинектиг, кижилер аразында харылзажылганың бүгү талалыг кылдыныгларын билир, бедик хамааты туруштуг кижини өөредип, кижизидип, сайзырадырынга *таарымчалыг байдалдарны тургузары.*

Сорулгаларын күүседиринин аргалары:

~ амыдыралды бүгү талалыг онзагай көргүзөр уран чүүлдүн бир хевири болур чечен чогаалды чүгле сагыш-сеткил хайныышкыны-биле хүлээп номчуурун эвес, а номчаанын ханы сайгарып, бодунуң бодалын (туружун) бадыткалдыг тайылбырлап база өскелерниң туружун (бодалын) дыңнап, өөренип, деңнеп өөрениринге чаңчыктырары;

~ чогаал, сөзүглел төрөөн чонунуң ыдыктыг үнелериниң, чаңчылчаан амыдыралының үндезинин илереткен чепсек дээрзин билиндирери;

— төрөөн (тыва) болгаш Россия чоннарының биче буурай база делегей чоннарының чогаалдарын сайгарып өөрениринге төрөөн дылдың үнезин, ооң эгээртинмес байлаан медреселдиг-биле ажыглап өөренирин билиндирер ажылдар;

— чечен чогаал авторнуң онзагай, бот-тускайлаң, уран-чечен делегейи, уран чүүлдүн бир хевири дээрзин таныштырар ажылдар;

— чогаал эстетиктиг болгаш мөзү-шынар илередир чепсек дээрзин тодарадыр ажылдар;

— тема болгаш идеяны тодарадырынга сөзүглелдин уjur-утказын, дылының уран чурумалдыг аргаларының, тургузуунуң онзагайын, бижиттинген аянын тодарадыр ажылдар;

— тыва чогаалды өске чогаалдар-биле, уран чүүлдүн өске хевирлери- биле деңнеп сайгарар ажылдар;

— уругларның чогаадыкчы арга-шинээн сайзырадыр ажылдар;

— класска азы бот-тускайлаң номчаан чогаалдарынга хамаа-рыштыр шүгүмчүлелдиг чүүлдерни, үнелелдерни бодунуң деңнели-биле угаап-бодап, шын чугаалап, бижип өөрениринге чаңчыктырар ажылдар;

— чогаалда чуруттунган амыдыралды бүгү талазындан өөренип көрүп, чогаал маадырларынга, хөделиишкиннеринге хамаарыштыр бодунуң хамаарылгазын, туружун илередип өөренирин хевирлээр ажылдар;

— аас болгаш бижимел ажылдарга бодалын чогаал сөзүглели-билебадыткап, тода илередип өөредиринге угланган ажылдар;

— бижимел чугааның хевирлерин (тоожуушкун – бердинген чижекке дүүштүр сөзүглелди тургузары; угаап-сайгарары – айты-рыгларга бижимел харыы бээри; тодарадып бижири – маадырның ха-рактеристиказын тургузары) күүседип өөрениринче угланган ажылдар;

— бодунуң көрүжү-биле сөзүглел чогаадып шыдаар база чуруктарга даянып, чогаадыкчы арга, мергежилди сайзырадыр ажылдар;

— өске чоннарның ёзу-чаңчылдарын сонuurгаар, кижилер-биле эптиг- чөптүг харылзажылганы кижизидеринче угланган ажылдар;

— кандыг-даа чогаалдарны номчуп, амыдыралчы билиглерни шингээди ап, хостуг үезин шын ажыглап өөредир ажылдар;

~ чечен чогаал – чогаалчының (авторнун) делегейи, ооң амыдыралды номчукчуга таныштыларының хуу көрүжү дээрзин уругларга таныштылары, угаан-медерелинге быжыглаар ажылдар;

~ номчаан чүүлүн сайгарылгалыг хүлээп ап көрүп, бодунуу-биле тайылбырлап билиринге чаңчыктырар ажылдар;

~ чечен чогаалды медерелдиг, утказын ханы билип номчууру ажыктыг, өөредиглиг, кижизидилгелиг дээрзин билиндирип, бот-тускайлаң ном номчуурунга хереглелин хандырып, чаа чогаалдарны сонuurгап номчуурунга кижизидер ажылдар;

~ тыва дылынга, ёзу-чаңчылдарынга хумагалыг болурун кижизидер ажылдар;

~ чогаалдарга болгаш уран чүүлдүң өске хевирлеринге даянып, кижизиг аажы-чаңга, хамааты бот-медерели бедик, төрөөн чуртунга шынчы чорукка кижизидер ажылдар;

~ өөреникчилерниң аас болгаш бижимел чугаазын сайзырадыр ажил-чорудулга.

ТӨРЭЭН (ТЫВА) ЛИТЕРАТУРА ЭРТЕМИНИҢ УЖУР-УТКАЛЫГКЕЗЭЭ

5 КЛАСС

Улустуң аас чогаалы

Тоолдар. Дириг амытаннар дугайында тоолдар: «Чеди иелиг Чес-Мыйыс», «Кускун биле үгү».

Хуулгаазын тоолдар: «Тос оолдуг Доктагана кадай».

Анаа тоолдар: «Чаңгыс ой аъттыг үш алышкы», «Балыкчы Багай-оол».

Фольклор. Үлегер домактар болгаш чечен сөстөр. Тывызык.

Авторлуг тоолдар.

Кудажы К-Э. К. «Кым эң ажыктыгыл?».

Сюрюн-оол С. С. «Карактар дугайында маргылдаа». Чулдум

Ч. М. «Тарааның тывылганы».

Эргеп М. С. «Хек чүге ыраажы болганыл?», «Чартык арбай».

Тыва проза

Куулар Н.Ш. Тоожу «Танаа-Херелдин чуртунда» (шилиттинген эгелер).

Кужугет М. А. Чечен чугаа «Азыранчып чорааш...». Саган-

оол О. К. Чечен чугаа «Эжишкилер».

Сарыг-оол С.А. “Эдер амытаннар” (тоожудан эге).

Сувакпит О. О. Чечен чугаа «Аът чарыжы».

Суван Ш. М. Тоожу «Хүн-Херелден аалчылар», чечен чугаа «Кара-Баштыг».

Сюрюн-оол С. С. Чечен чугаа «Ус-кушкаш».

Өлчей-оол М.К. “Тергелиг аът” (“Хөөрээрний чугаалары” депномдан).

Чадамба Л. Б. Тоожу «Аян-чорук» (шилиттинген эгелер). Эргеп М. С.

Тоожу «Өдүгенде чайлаг» (шилиттинген эгелер). **Тыва поэзия**

Иргит Л. Х. Басня «Теве».

Кюнзегеш Ю. Ш. Шүлүк «Сиген шөлүнге», «Эзимнерний ыры». Лудуп Р.

Д. Шүлүк «Таваар, маажым бадып келгеш...».

Пюрбю С. Б. Шүлүк «Ынак Тывам». Серен С. С.

Басня «Ном биле Портфель».

Сарыг-оол С. А. Шүлүк “Ном”, «Маадыр Чүргүй-оол».

Сувакпит О. О. Шүлүк «Россияга алдар», «Кечил-оолдун солдаттары»; басня «Арзылаң биле Пар».

Үержаа А. (А. Ү. Күжүгет). Шүлүк «Ие дылым».

Тыва драматургия

Донгак Э. Л. Шии «Буянның амытаннар».

Россия чоннарының литературазы. Делегей литературазы.

Леонардо да Винчи. Притчалар. «Итпиктер болгаш оларның оолдары», «Пеликан».

Муса Джалиль. Шүлүк «Укчугаштар».

Санги В. М. Тулаага ужуражышкын («Баштайгы олча» / “Время добычи” деп номдан).

Литература теориязы

Деңнелге. Улустуң аас чогаалы. Тоолдар. Эпитет. Үлегер домактар болгаш чечен сөстөр. Тывызыктар. Пейзаж. Авторлуг тоолдар. Диригжидилге. Басня.

Шээжилээр чогаалдар

Кюнзегеш Ю. Ш. «Сиген шөлүнде». Сарыг-оол С. А. «Ном». Сувакпит О. О. Басня «Арзылаң биле пар», шүлүк «Россияга алдар». Үержаа А. Шүлүк «Ие дылым».

6 КЛАСС

Улустуң аас чогаалы

Мифтер болгаш тоолчургу чугаалар.

«Ай, хүн», «Үгер канчап дээрже үне бергенил?», «Кижиганчап эң-не күштүг амытан болганыл?», «Чеди-Хаан сылдыс», «Күскениң чылга киргени», «Үттүг-Хая дугайында тоолчургу чугаа», «Хайыракан дагларының дугайында», «Теве-Адар».

Төөгү чугаалар. «Амыр-Санаа дугайында төөгү чугаа», «Кыры сөөгү», «Хөөмейлээр Бүдүкпен».

Улустуң ырлары. «Кадарчы», «Ала караан дешкен болза», «Межегей», «Самагалдай», «Хандагайты», «Очалаңдан кедилерин», «Тооруктуг долгай таңдым», «Өдүгөн-Тайга», «Чашпы-Хем». «Алды баштыг Кара-Дагны», «Дөге-Баары».

Улустуң ырлары. Кожамыктар.

Алгыш-йөрээлдер. Хам алгыштары.

Авторлуг тоолдар. Сарыг-оол С. А. «Агар-Сандан ыяш».

Тыва проза

Дуюнгар М. М. Чечен чугаа «Хлеб».

Сарыг-оол С. А. Чечен чугаа «Ол-ла Маскажык».

Сувакпит О.Ө. Чечен чугаа «Буянның сергези».

Суван Ш. М. Чечен чугаа «Кижиганчап», «Азыранды».

Тока С. К. Роман «Араттың сөзү» (шилиттинген эгелер). Ойдан-оол Х. М. Тоожу «Эзир» (шилиттинген эгелер).

Тыва поэзия

Даржай А. А. Шүлүк «Өгге йөрээл».

Доржу М. Б. Шүлүк «Экии, Тывам!».

Козлова С. В. Шүлүк «Аъттыг-шеригжи кыс».

Кудажы К-Э. К. Басня «Маргылдаа».

Молдурга С. Б. Шүлүк «Амытаннар чылы». Сарыг-оол С. А. Шүлүк «Күс».

Сүрүң-оол С.С. «Аът биле оор».

Тыва драматургия

Көк-оол В. Ш. Шии «Чаргы». Танова Е. Т.

Шии «Илбилиг согун».

Россия чоннарының литературазы. Делегей литературазы.

Братья Гримм. Тоол «Ак чылан». Бурят улустуң аас чогаалы. Алтаргана.

Крылов И. А. Басня «Шиижек биле көге буга».

Неверов А. С. Тоожу «Аъттыг-чемниг Ташкент хоорай» (шилиттинген эгелер).

Оралбаев У. О. Шүлүк «Тыва черге мөгейиг».

Литература теориязы

Мифтер, тоолчургу чугаалар болгаш төөгү чугаалар. Ыр, кожомук дугайында билиг. Тыва улустуң ырылары. Гипербола болгаш литота дугайында билиг. Басня дугайында билиг. Чогаал маадырының дугайында билиг. Проза болгаш шүлүк чогаалының ылгавырлыг талалары.

Шээжилээр чогаалдар

Доржу М. Б. Шүлүк «Экии, Тывам!».

Кудажы К-Э. К. Басня «Маргылдаа».

Сарыг-оол С. А. Шүлүк «Күс».

Тока С. К. Тоожу «Араттын сөзү» («Мерген» деп эгеден үзүндү).

7 КЛАСС

Улустуң аас чогаалы

Маадырлыг тоолдар (эпос). «Танаа-Херел» «Бокту-Кириш, Бора-Шээлей».

Тыва проза

Бадра И. У. Роман «Ужудукчу Кидиспей» (шилиттинген эгелер). Доржу М.

Б. Чечен чугаа «Дайынныг кино көргөш».

Иргит И. Б. Чечен чугаа «Эргим Уля угбай».

Кенин-Лопсан М. Б. Тоожу «Хайыралыг Калчан-Шилгим»
(шилиттинген эгелер).

Кудажы К-Э. К. Тоожу «Кызыл-Бөрттүг» (шилиттинген эгелер);
чечен чугаа «Степан Сарыг-оолдун плантациязы».

Пюрбю С. Б. Тоожу «Эргеппей дугайында тоожу» (шилиттинген эгелер).

Саган-оол О. К. «Найырал».

Сарыг-оол С. А. Чечен чугаа «Соругга», роман «Аңгыр-оолдун тоожузу»
(шилиттинген эгелер).

Суван Ш. М. Чечен чугаа «Чээн оол».

Тока С. К. Роман «Араттын сөзү» (шилиттинген эгелер).

Ховенмей Б. Д. Чечен чугаа «Чүү болганыл?» (шилиттинген эгелер).

Тыва поэзия

Кужугет М. А. Шүлүк «Бак сагыш башка халдаар».

Даржай А. А. Шүлүк «Авамга», шүлүк «Ровнога төрүттүнген
шүлүктөр».

Доржу М. Б. Шүлүк «Аас чогаалы».

Лудуп Р. Д. Шүлүк «Улаастайга», «Чавыс-чавыс көжүп чоруур
булуттарлыг».

Пюрбю С. Б. Шүлүк «Төрээн дылымга». Сарыг-

оол С. А. Шүлүк «Алдан-маадыр». Серен-оол

В. С. Шүлүк «Каң-кыс».

Сувакпит О. Э. «Ылар», «Сат Бүркей дугайында баллада».

Тыва драматургия

Кудажы К-Э. К. Шии «Он бир».

Россия чоннарының литературы. Делегей литературы.

Цэдэв Дожоогийн. Шүлүк «Гобиде өг». Эллай

С. Р. Шүлүк. «Экии, тыва чонум!» ***Литература***

теориязы

Маадырлыг тоолдар (эпос) дугайында билиг. Чогаалдың темазы болгаш идеязы.
Чечен чугаа дугайында билиг. Тоожу дугайында билиг. Композиция болгаш сюжет
дугайында билиг. Шүлүк дугайында билиг. Шии дугайында билиг.

8 КЛАСС

Тыва проза

Байсалова З.С. Чечен чугаа «Тайга ээзи». Доржу

М.Б. Новелла «Даг эзири».

Дуюнгар М. М. Чечен чугаа «Авамның тону».

Кудажы К-Э. К. Тоожу «Тараа» (шилиттинген эгелер), «Тандыкежи»

Куулар Ч. Ч. Тоожу «Шораан» (шилиттинген эгелер).

Танова Е. Т. Тоожу «Иениң салым-хуузу» (шилиттинген эгелер). Ховалыг

М. Б. Тоожу «Ыдыктаан тук» (шилиттинген эгелер).

Чамыян К. Д. Тоожу «Ханы дазыл» (шилиттинген эгелер).

Тыва поэзия

Даржай А. А. Сонет «Авамга чечээм».

Доржу М.Б. Шүлүк «Аас чогаалы».

Кенин-Лопсан М. Б. Шүлүк «Хүттүң ужары» (өөрлөш шүлүктеншилилге).

Кюнзегеш Ю. Ш. Шүлүк «Чөөн чүктүң кижизи мен», шүлүк «Дыт». Намзырай З.

А. Шүлүк «Дуруяалыг шөл», шүлүк «Авам мени манап

орар»

Сарыг-оол С. А. Шүлүк «Херээжен», шүлүк «Авамның ынак оглу»,
шүлүглел «Улуг-Хемим» (шилиттинген эгелер). Сюрюн-

оол С. С. Шүлүк «Ырла, Хемчик».

Уержаа А. (А. У. Кужугет). Шүлүк «Ажыл», шүлүк «Үш чүс харлыгкускуннун
чагыы».

Ховалыг А. Х-О. Шүлүк «Үш үнө».

Тыва драматургия

Кок-оол В. Ш. Шии «Самбажык».

Сарыг-оол С. А. Либретто «Чечен биле Белекмаа» (шилиттинген эгелер).

Россия чоннарының литературы. Делегей литературы.

Неверов А. С. Тоожу «Аыштыг-чемниг Ташкент хоорай»
(шилиттинген эгелер).

Пушкин А.С. Шүлүк «Тураскаал».

Шиллер Ф. И. Шии «Кара сагыш болгаш ынакшыл» (шилиттинген
эгелер).

Чогаал теориязы

Шүлүглел дугайында билиг. Шии дугайында билиг. Барымдаалыг чогаалдар
дугайында билиг.

Шээжилээр чогаалдар

Кюнзегеш Ю. Ш. Шүлүк «Чөөн чүктүң кижизи мен».

Кенин-Лопсан М. Б. Шүлүк «Хүттүң ужары» (шилилге-биле).

Кудажы К-Э. К. Тоожу «Тараа» (шилилге-биле).

Куулар Ч. Ч. Тоожу «Шораан» (шилилге-биле).

Сарыг-оол С. А. Шүлүглел «Улуг-Хемим» (шилилге-биле), шүлүк
«Херээжен»; шүлүк «Авамның ынак оглу».

Сарыг-оол С. А. Либретто «Чечен биле Белекмаа» (шилилге-биле).

9 КЛАСС

Эрте-бурунгу түрк бижимел

«Күлтегин» («Күлтегинге тураскааткан биче бижик»). «Означенноесуурдан тывылган бижик».

Тыва проза

Даржай А. А. Тоожу «Оңгар» (шилиттинген эгелер), чечен чугаа «Онрубль».

Куулар Н. Ш. Тоожу «Аннаашкын соонда болчаг» (шилиттинген эгелер).

Саган-оол О. К. Тоожу «Арат чоннуң мурнундан» (шилиттинген эгелер).

Сарыг-оол С. А. Тоожу «Белек» (шилиттинген эгелер).

Сегленмей Ф. Ш. Тоожу «Тын дээш демисел» (шилиттинген эгелер). Танова Е.

Т. Тоожу «Кара-Бай» (шилиттинген эгелер).

Тока С. К. Очерк «Каргыга чорааным».

Тыва поэзия

Даржай А. А. Шүлүк «Бурунгунуң изи-биле» шүлүк «Авамга», шүлүк «Тыва дылым».

Идам-Сюрюн М. Ы. Баллада «Союспаң». Иргит

И. Б. Шүлүк «Көжээ дажы».

Кюнзегеш Ю. Ш. Баллада «Көк-Эл», баллада «Багырның хылыжы». Мижит Э.

Б. Шүлүглел «Сүбедей».

Намзырай З. А. Шүлүк «Аяк хээлиг Тыва чуртум».

Өлчей-оол М. К. Шүлүк «Үш чүве кара», «Үш чүве дошкун», «Үш чүве дудуу».

Пюрбю С. Б. Шүлүглел «Чечек», шүлүк «Кара-Суг», шүлүк «Тулчуушкунче», шүлүк «Хайыракан», баллада «Кызыл кош».

Сарыг-оол С. А. Шүлүглел «Саны-Мөге» (шилиттинген эгелер). Серен-оол

В. С. Шүлүк «Өгже чалалга».

Эренчин В. Л. Шүлүк «Дөнен-Шилгим», шүлүк «Кадарчы уруг».

Тыва драматургия

Көк-оол В. Ш. Шии «Хайыраан бот».

Россия чоннарының литературы. Делегей литературы.

Распутин В. Г. Тоожу «Дириг чорааш черле утпа» (шилиттинген эгелер).

Шекспир В. Шии «Ромео биле Джульетта».

Чогаал теориязы

Очерк дугайында билиг. Баллада дугайында билиг. Шүлүк чогаалының лиро-эпиктиг хевириниң дугайында билиг. Трагедия – шии чогаалының хевири.

Шээжилээр чогаалдар

Даржай А. А. Шүлүк «Тыва дылым».

Мижит Э. Б. Шүлүглел «Сүбедей» (шилилге-биле).

Өлчей-оол М. К. Шүлүк «Үш кара», «Үш каржы», «Үш дудуу» (шилиттинген эгелер).

Пюрбю С. Б. Шүлүглел «Чечек» (шилилге-биле), шүлүк «Кызылкош», шүлүк «Хайыракан».

Сарыг-оол С. А. Шүлүглел «Саны-Мөге» (шилилге-биле). Серен-

оол В. С. Шүлүк «Өгже чалалга».

Эренчин В. Л. Шүлүк «Дөнен-Шилгим», шүлүк «Кадарчы уруг». Сарыг-оол

С. А. Тоожу «Белек» (шилилге-биле).

Танова Е. Т. Тоожу «Кара-Бай» (шилилге-биле).

Көк-оол В. Ш. Шии «Хайыраан бот» (Караның монологу).

ТӨРЭЭН (ТЫВА) ЧОГААЛ ЭРТЕМИН КОЛ НИИТИ ӨӨРЕДИЛГЕ ДЕҢНЕЛИНГЕ ШИҢГЭЭТКЕНИНИҢ ТҮҢНЕЛДЕРИ

Сагыш-сеткил делегейин хевирлээринге хөй талалыг салдарлыг төрөөн (тыва) чогаал эртемн өске эртемнер-биле холбаштырып өөредири үстүндө салдынган сорулганы чедип алырынга дээштиг. Төрөөн (тыва) чогаал эртемн өөрөнгениниң түңнелдери предметтиг, метапредметтиг база бот- тускайлаң бооп илерээр.

Бот-тускайлаң түңнелдер төрөөн дылынга, черинге, бойдузунга ынак, хумагалыг; хамааты бот-медерели бедик, ада-чурт төөгүзүн, культуразын үнелеп билир; номчулгага сонuurгалдыг, чогаадыкчы ёзу-биле боданып шыдаар; өг-бүлө, хөй-ниити база күрүне чергелиг хоойлу-дүрүмнү сагып чоруур, сагыш-сеткили байлак, мөзү-бүдүжү чараш, эптиг-чөптүг аажы- чаңныг кижиниң хевирлеттингенин база төрөөн (тыва) чогаалга өөрөнгөн билииниң деңнелин илередир.

Предметтиг түңнелдер төрөөн (тыва) чогаалга өөрөнгөн бүгү теориялыг билиглерин (чечен чогаалдың аймаан, жанрын, хевирин, ооң бижиттинген төөгүзүн, композициязының тургузуун, дылының уран чурумалдыг аргаларын дээш о.ө.) шингээткенин, уран чүүлдүн янзы-бүрү хевирлери-биле чогаалдың идеязын деңнеп, ханы сайгарып билир, чогаадыкчы арга-шинээ бедик номчукчунуң хевирлеттингениниң түңнелин илередир; аас болгаш бижимел чугаазы сайзыраңгай, чугааның байдалынга дүүштүр бодалдарын тода илередип шыдаар арга-шинээн тодарадыр.

Метапредметтиг түңнелдер билиг шингээдириниң бот-хуу ажил-чорудулгазын углап-баштап, аайлап билир, ниитилелге бодун шын алдынып, бодунуң туружун, үзел-бодалын камгалап билир, өөрөдилгени төрөөн (тыва) чогаал эртемнден дашкаар шингээди өөрөнгенин, тыва литератураның укталган дөстөрүн болгаш ооң төөгүзүнүн үе-чадаларының онзагай демдектерин, чогаал сайгарылгазын улустуң аас чогаалы, эрте-бурунгу түрк бижиктин тураскаалдары, төөгү, география дээш оон-даа өске эртемнер-биле сырый харылзаалыын тодарадып, бүгү эртемнерни чергелештир шингээди өөрөнир арга, мергежилдерни билирин тодарадыр.

5-КИ КЛАССТЫ ДООЗУП ТУРА, ӨӨРЕНИКЧИНИҢ ШИҢГЭЭДИРКОЛ БИЛИГЛЕРИ БОЛГАШ МЕРГЕЖИЛДЕРИ

Предметтиг түңнелдер

Өөреникчилер шингээди алыр:

чогаалдың темазын болгаш идеязын тодарадып билир;

~
авторлуг тоолдарның идеялиг утказының онзагайын, оларның чоннуң тоолдары-биле харылзаалыын, дөмей болгаи ылгалдыг талаларын тодарадып шыдаар;
тоолдар маадырларының аажсы-чаңынга, оларның хөделишикиннеринге үнелелди берип билир;

басняларда кижилерниң багай аажсы-чаңын: мегелээрин, бодун өрү көрдүнерин, мугулай чоруун сойгалап болгаи сайгарарып билир;

басняда дылдың чурумалдыг аргаларын тып, чогаалдың идеялиг утказын илередирирге салдарын тодарадып билир;

улустуң аас чогаалында чоннуң мерген чугааларының өөредиглиг ужур-утказын тодарадып билир;

пейзаж дузазы-биле маадырларның иштики аажсы-чаңын (психологтуг байдалын) илередип билир;

чогаалда дылдың чурумалдыг аргаларын: деңнелгени, эпитетти, диригжидилгени, метафораны тып, тема болгаи идеяны тодарадырынга оларның салдарлыын сайгарып билир;

чогаалда диалогтарның, монологтарның салдарын тодарадып билир; .

чогаалдың идеялиг ужур-утказын база чогаал маадырларының

овур-хевирин илередиринге авторнуң туружун бодунуң билип турар шаа- биле тодарадып билир;

чогаалчыларның чогаадыкчы намдарында солун, төөгүлүг болуушкуннарны дыңнап, сактып ап чоруур;

чечен чогаалды сайгарарының эге чадазын билир, кол болгаш ийишги черге маадырларның дугайын бодунуң көрүжү-биле үнелеп билир;

чечен чогаалда улустуң аас чогаалының салдарын эскерип, тодарадып билир; ~

өөренип шиңгээткени литературлуг терминнерни ажыглап (бойдус чурумалы дээш о.ө.), чогаалды шиңгээткен билинге дүүштүр сайгарарып билир;

чогаалда кол маадырның өскелерден ылгалдыг аажы-чаңын тодарадып билир; ~

Тожу чонунуң диалектизин сактып ап, онзагайын тодарадып билир; ~

план ёзугаар долу азы шилилгелиг аас-биле (бижимел) эдертичугаалап билир; ~

төөгүлүг болуушкуннарга даянып, чогаалды сайгарып билир.

6-ГЫ КЛАССТЫ ДООЗУП ТУРА, ӨӨРЕНИКЧИНИҢ ШИҢГЭЭДИРКОЛ БИЛИГЛЕРИ БОЛГАШ МЕРГЕЖИЛДЕРИ

6-гы классты доозуп тура, өөреникчилер дараазында арга-мергежилдишиңгээдип алырлар:

— алгыш-йөрээлдерни аас болгаш бижимел чугаага ажыглап билир;

— чогаалдардан алдынган үзүндүлөргө аттарны чогаадып, цитаталыгпланны тургузуп билир;

— номчаан чогаалдарының кол-кол болуушкуннарын, аразында харылзааларын тодарадып шыдаар;

— шээжи-биле өөрөнгөн чогаалдарын шын, аянынг, тода эдертичугаалап билир.

— өөрөнгөн чогаалдарының утказын болгаш ында болууш-куннарны дес-дараалай чугаалаар болгаш оларга презентацияны тургузарын билир;

— чогаалда чуруттунган кол болгаш ийиги чергениң маа-дырларынтодарадып, оларга аас болгаш бижимел характеристикаларны берип шыдаар;

— өөренип эрткен сөзүглелдериниң уран-чеченин сайгарбышаан, оларның ужур-дузазын тайылбырлап шыдаар;

— чогаалдың утказын чугаалаарының аңгы-аңгы хевирлерин (делгеренгей, шилилгелиг, допчулай) чорудуп билир;

— номчаан чүүлүнге бодунуң хамаарылгазын илеретпишаан, кыскаүнелелди бижип шыдаар;

— өөрөнгөн чогаалдарынга аас болгаш бижимел ажылдарны күүседипбилир;

— словарьларны ажыглап билир болгаш оларны номчаан чогаалдарынга

хамаарыштыр чөптүг ажыглаар;

— немелде литература-биле база улуг улустун медээлери-биле ажылдапбилир болур ужурлуг.

Предметтиг түңнелдер

Өөреникчилер шингээди алыр:

~ шүлүктүн темазын болгаш идеязын бодунун көрүжү, чижектер- биле тодарадып билир;

~ аянның номчулганы негелде ёзугаар күүседип билир;
тоолчургу чугааларның идеялиг утказы-биле ажылдап билир; тыва чоннун аажы-чаңында мөзү-шынарының бедии, чөптүг, шынчызы, төрөөн черинге шынчы бараан болуру дээш о.ө. омур-хевир дугайын бодунун угаап, билип турары-биле бадыткалдыг чижектерлиг харыылап шыдаар;

~ төөгү чугаа – аас чогаалының бир тускай жанры деп билип, шингээдир;
төөгүлүг бадыткалдыг чижектерге даянып, сөзүглелдин утказын ажыдып билир; ~

чоннун төөгүзүн, чаңчылчаан ёзу-чаңчылдарын, улустун ырларында кижиниң иштики дегелейин өөренир;

~ улустун ырларын күүседип билир;
алгыштар – аас чогаалының эң-не эртеги үеден бээр тускай,шүлүк тургузуглуг жанры деп билип, шингээдир;
өөренген тоолдарынга дөмөйлештир бодунун тоолдарын чогаадыр;

бурят болгаш тыва үштөөн одуругларның онзагайын тодаргайлап билир (аас чогаалының бир хевирин);
басняда авторнун туружун, сюжет-композициялыг онзагайынтодарадып билир; ~

«басня» деп терминни, аңаа хамаарышкан сөстөрни ажыглаптура, сөзүглелди сайгарып билир;

~ басняның өөредиглиг талазын сайгарган чугаага киржир;
~ басняны рольдап аянның номчуур;
~ проза чогаалындан үзүндүнү аянның номчуп күүседир;
~ чогаалда персонажтар-биле диалог чугаа тургузуп шыдаар;
~ тоожунун маадырларынга деңнелгелиг характеристика берип билир;

маадырларга портрет тургузуп билир;

чаңгыс маадырга характеристика берип билир;

маадырларның хөделиишкinnerинге бодунун хамаарылгазын

илереди́п билир;

          шии чогаалының улустуң аас чогаалы-биле харылзаалыын
илереди́п билир;

          чогаалды кандыг-бир литературлуг жанрларга хамаа-
рыштырып, тайылбырлап билир;

          чечен чогаалдың идеязын тодарадып, ында теманы болгашидеяны
билип, тайылбырлап шыдаар;

          дыңнаан азы номчаан сөзүглелинге хамаарышкан айтырыгларга харыылап
билир;

          ~ башкының дагып кааны чогаадыкчы хевирниң бижимел ажилдарын
күүседип шыдаар;

          дылдың чурумалдыг аргаларының овор-хевир тургузарынга авторнун
ажыглаанын илереди́п билир, идея тодарадырынга ооң салдарын тодарадып билир;

          автор дугайында медээни Интернет четкизи болгаш өске-даа
үндөзіннерден тып билир.

Өөреникчи ииңгээди́п ап шыдаптар аргалыг:

          чечен чогаалдың уран чүүлдүң өске хевирлери-биле капсырлаштыр
чуртталганы дыл дузазы-биле чуруурунун онзагайын тодарадып билир;

          чогаалда дылдың чурумалдыг аргаларын тып, оларның чогаалда
салдарын тодарадып билир;

          ~ идея илередиринге дылдың чурумалдыг аргаларының дээштиин
билир;

          чогаалчыларның чаңгыс идеялиг уткалыг чогаалдарын номчуп,

деңнеп билир;

«легенда» болгаи «миф» деп билишикиннерниң онзагайын тодарадып билир;

чоннуң күзелдериниң мифтерде болгаи чүдүлгеде киргенин,октаргай – делегей, бойдус болуушкуннарын холбап, тайылбырлап билир;

төөгү чугааларда хөөредишикин (чогаадып каан) болгаи фантастика киргенин илередип билир;

тыва улустуң ырларында төөгүлүг болуушкуннарны, чоннуңсагыш-сеткил, мөзү-шынар үнелериниң киргенин тодарадып билир;

тыва улустуң ырларында темаларның хөй янзылыын тайылбырлап билир;

йөрээлдерниң хевирлери, янзылары болгаи тургузуунуң онзагайын, ужур-утказын тодарадып билир;

~ алгыштар болгаи йөрээлдерни ылгап билир;

~ алгыштарның уран-чечен, дыл база композиция талазы-биле онзагайын тодарадып билир;

хувискаал, чаа амыдырал, чаа үе темазын Агар-Сандан ыяштың овурун дамчыштыр чураанының онзагайын билир;

тоолдарда гипербола болгаи литоталарның салдарын илередип билир;

көшкүн чоннарның өөредиглиг мерген чугааларының үн алчыптурарын деңнеп, сайгарып билир;

сөзүглелди долу азы шилилгелиг аас-биле (бижимел) эдертичугаалап билир; ~

~ чоннуң тоолдарын авторлуг тоолдардан ылгап билир;

~ Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында чоннуң маадырлаг чоруунуң дугайында чогаалдарны номчуурунун, сайгарып чугаалажырының чугулазын билип турар; ~

басня жанрының тывылганының төөгүзүн шиңгээдир, тургузуунуң онзагайын билир, катаптап турар;

чогаалда авторнуң туружун, авторнуң идея илередириниң онзагай салым-чаяаның сайгарып турар;

чогаалда чырыттырган болуушкуннарга бодунуң хамаарылгазын бадытқалдыг сайгарып билир;

персонаж болгаи прототип, авторнуң овуру, допчу намдары, лириктиг маадыр болгаи шүлүкчү;

сөзүглелде янзы-бүрү окур-хевирниң ужур-утказын (кижиниң овуру, бойдустуң овуру, үениң овуру, чылдың овуру, дириг амытанның овуру, болуушкуннуң овуру, бир чүүлдүң овуру) билир;

~ тыва аңчыларның чаңчылдары болгаи дүрүмнери-биле таныш;

~ аңгы-аңгы чогаалдарда аваларның окур-хевирин деңнеп билир;

~ ишиде чөрүлдээни, оларның идеялиг утказын болгаи темазын билир; -

маадырларның чугаа-домаа, хөделишикиннеринге даянып,

тодаргай чуруп билир;

~ чогаалга план тургузуп билир, план ёзугаар эдerti чугаалаар;
~ башкының удуртулгазы-биле чогаадыкчы ажылдарны
(төлевилел, шинчилел ажылдар, презентация дээш о.ө.) кылып билир.

7-ГИ КЛАССТЫ ДООЗУП ТУРА, ӨӨРЕНИКЧИНИҢ ШИҢГЭЭДИРКОЛ БИЛИГЛЕРИ БОЛГАШ МЕРГЕЖИЛДЕРИ

Өөреникчилер шиңгээдип алыр:

~ бот-тускайлаң номчаан чечен чогаалының өөредиглиг,
~ кижизидилгелиг салдарын ажыдып шыдаар;

~ эпос жанрының онзагайларын, тема болгаш идеяны тодарадып билир;

~ эпостуң кол маадырларының овор-хевирин ажыдып билир;

~ чогаалдарның тема, идея, сюжет, композициязын илередип

~ чогаалдарда символиктиг оворларның делгем ужур-утказын
база чогаалдар аттарында символиктиг уткаларны тодарадып билир;

~ төрөөн чуртунуң, чериниң төөгүзү-биле чогаалдарның сырый
харылзаалыын тодарадып билир;

~ авторнуң тоожуушкунунуң онзагайын илередип билир;

~ кол болгаш ийиги чергениң маадырларының чогаалдарныңужур-
утказын долу ажыдарынга салдарын тодарадыр;

~ маадырларның сагыш-сеткил байдалдарын билип турар;

~ өг-бүлө кижизидилгези болгаш кижиниң хевирлеттинеринге чогаалдарда
кол маадырларының салдарын тодарадыр болгаш оларгаүнелелди берип билир;

~ «ниитизи» болгаш «национал онзагай чүүлү» деп билиишкиннерни
ажыдып билир;

~ чогаалга хамаарышкан теориялыг терминнер, билиишкиннерни
(литературлуг маадыр, лириктиг маадыр, чугаага үнелел, тоожу, чечен чугаа, шүлүк,
чогаалдың композициязы, тема, идея, сюжет, аяннажылга дээш о. ө.) сайгарылга үезинде
чөптүг ажыглап билир;

~ өөренип турар чогаалдарында (чечен чугаа, тоожу, шии) мөзү- шынар
айтырыгларын база хамааты туруш хевирлээр салдарлыынтотдарадып билир;

~ өөренип турар чогаалдарынга дүүштүр бодунуң үнелээри
билиишкиннерниң уг-шиин тодарадып билир;

~ чогаалдарның кижизидикчи салдарын идередир;

~ шииде персонажтарның тема, идея тодарадырынга тус-тус салдарлыын
база оларның чечен ужур-дузазын демдеглеп билир;

~ чогаалда чидиг чөрүлдээни (конфликт) тодарадып билир;

~ чогаалды сайгарып турар үеде, долу сайгарылгалыг харыыны берип
шыдаар;

~ өөрөнгө чогаалдарының кол чидиг айтырыгларын, аас чогаал- биле база
тыва чогаалчыларның өске чогаалдары-биле холбаалыын билип турар;

~ чогаалды сайгарып тура, бодунуң көрүжүн, бодалын бадыткалдыг
чижектерлиг аас болгаш бижимел илередип билир;

~ аас-биле делгем монолог харыыны чечен чогаалды сайгарып билир
мергежилдеринге даянып, тургузуп билир;

~ чогаал сайгарылгазынга (критика) хамаарышкан литература- биле,
тодаргай чогаалчының чогаадыкчы ажыл-херээнге хамаарышкан сайгарылгалыг

ажылдар-биле ажылдап билир;

чечен чогаалдың сайгарылгазын уран чүүлдүң өске хевирлери- биле деңней сайгарып билир;

номчаан чогаалыңа үнелел кылып, утказын тодарадыр өзек сөстөрүни сөзүглелден тып билир;

чогаалчының чогаадыкчы ажылыңа хамаарышкан бижимел ажылдар күүседиринге төлөвилел азы бердинген темага план тургузуп, бот- тускайлаң (шинчилел ажылын кылырыңа) ажылдап, бижимел ажылды билир.

Өөреникчи шиңгээдиң ап шыдаптар аргалыг:

уран чүүлдүң өске хевирлери-биле чечен чогаалдың сырый холбаалыын сайгарып билир;

чечен чогаалда кижилер аразының харылзаалыын болгаш байдалдарны, болуушкуннарны бадыткалдыг илередиң билир;

«национал характер» деп терминни бодунуу-биле билип турарын тайылбырлап шыдаар;

өөренип турар тоожузунга дүүшүр бөдүүн азы нарын планны тургузуп база чогаалга хамаарышкан айтырыгларны салып билир;

чогаалдарның бижиттинген төөгүзүн, сюжеттиң болгаш маадырларның төөгү-биле холбаалыын тодарадың билир;

сайгарылгалыг (критиктиг) литература-биле ажылдап билир;

улусчу чаңчылдарның болгаш шажын-чүдүлгениң маадырларның салым-чолунга салдарлыын тодарадың билир;

детальдар болгаш чогаал аттарының сюжет шугумун илередиринге салдарлыын тодарадың билир;

чогаалда кол чидиг айтырыгны (проблеманы) бойдус камгалады, мөзү-шынар дээш о.ө. илередиң билир;

чогаалда төөгүлүг үениң онзагай талаларын көрүп, илередиң билир;

маадырларның психологтуг байдалын тодарадың билир;

чогаалда маадырларның овор-хевиринге, болуушкуннарга авторнун хамаарылгазын илередиң билир;

чогаалдың дылының онзагайын сайгарып, идея тодарадырыңа дылдың чурумалдыг аргаларын сайгарып билир;

тыва эки турачыларның овор-хевиринге, оларның маадырлыг чоруктарыңа үнелел кылып билир база дайын темазыңа бижиттинген чогаалдарда дылдың чурумалдыг аргаларының овор-хевир тургузарыңа ажыглалын тодарадың билир;

чогаалдарга хамаарыштыр бот-хуунун тайылбыры (ин- терпретация) база үнелелди бээр;

өөренген чогаалдарыңа бижимел үнелел берип шыдаар, бижимел ажылдарның янзы-бүрү хевирлерин күүседип шыдаар;

башкызының удуртулгазы-биле медээлерни чыып тургаш, баш бурунгаар бердинген онаалгаларга хамаарыштыр чогаадыкчы ажылдарны күүседип билир.

8-КИ КЛАССТЫ ДООЗУП ТУРА, ӨӨРЕНИКЧИНИҢ ШИҢГЭЭДИРКОЛ БИЛИГЛЕРИ БОЛГАШ МЕРГЕЖИЛДЕРИ

Предметтиг түннелдер

Өөреникчилер шиңгээдиң алыр:

— кижиниң мөзү-шынарының болгаш эстетиктиг көрүжүнүң

хевирлеттинеринге чечен чогаалдың салдарын тайылбырлап билир;

- символиктиг окурларның делгем укур-утказын тодарадып билир;

- «Чөөн чүк», «эр сөс», тоожукчу маадыр болгаш оон-даа өске таваржы бээр билиишкиннерниң уткаын сайгарып билир;

- авторнуң чогаал бижиир бот-тускайлаң аянын, дылының онзагайын билир;

- дылдың чурумалдыг аргаларының чогаал темазын болгаш идеяын тодарадырынга салдарлыын билир;

- чогаалдың аас чогаал-биле харылзаалыын, үндезинниин тодарадып билир;

- сөзүглел-биле ханы ажылдап өөренир;

- нарын, философчу уткалыг чогаалдарның идеялиг уткаы-билеажылдап билир;

- угаап боданырын сайзырадыр;

- чогаалдарда өөредиглиг чугааларның идеялиг утка илередиринге база теманы бадыткалдыг ажыдарынга салдарлыын тодарадып билир;

- чагыг, сургаал сөстөргө даянып, чиге, тода аас болгаш бижимел харыыларны берип билир;

- чогаал темазынга даянып, ханы угаадыглыг, сайгарылгалыг чугаага киржир, бодалдарын хостуг илередип билир;

- чогаалчының чогаадыкчы ажыл-ижи, амыдыралдың чидиг айтырыгларынче көрүжү, бот-хуунуң туружун илередирин билир;

- авторнуң стили, чогаалдың дылы болгаш дылдың чурумалдыг аргаларының онзагайын тодарадыр;

- чогаал жанрларынга дүүштүр оларның онзагайларын бадыткалдыг чижектер-биле тодарадып шыдаар;

- чогаалга хамаарышкан теориялыг терминнер, билииш-киннерни билир;

- символиктиг окур-хевир деп билиишкинни боттарының деңнели-биле сайгарып шыдаар;

- детальдарның, бойдус чурумалының чогаалдың идеялиг уткаын тодарадырынга салдарын тодарадып билир;

- чогаалдың аас чогаалдан үндезинниг харылзаалыын билир;

- чогаалда болуушкуннарны төөгүлүг үе-биле чергелештир бодунуң билип турары-биле сайгарып билир;
- тыва дылче очулдурган чогаалдар дугайын билир;
- комментарийлиг номчулганы күүседип билир;
- чогаалдың композициязын сайгарып шыдаар;
- чогаалдың адының, эпигравының идеялиг утказын тодарадып шыдаптар;
- уран чүүлдүн бүгү хевирлери-биле чогаалды чергелештир шиңгээдип билир;
- төрөөн чер, төрөөн дыл, чөрөөн чон дугайында чогаалдарны өөрөнгенинин аайы-биле бөлүктөп, сайгарып билир;
- ава дугайында чогаалдарның идеязын амыдырал болгаш чогаалдан алган бадыткалдыг чижектерлиг сайгарып билир;
- З. А. Намзырай болгаш өске-даа херээжен чогаалчыларның чогаадыкчы ажыл-чорудулгазын билир;
- мөзү-шынар темазында бижиттинген чогаалдарның өөредиглиг, кижизидилгелиг салдарын илередип билир;
- чогаал маадырларының аразында харылзаалар, чогаалда болуушкун, девискээр дугайында билигни шиңгээдип, бот-тускайлаң ажылдап билир;
- аянның номчулганың негелдезинге дүүштүр (монолог, диалог, рольдап) номчуурун билир;
- элээдилер делегейинде, өг-бүлө болгаш ниитилелде көдүртүнүп турар чидиг социал айтырыгларга хамаарышкан чогаалдарны сайгарып, бот-хуузунуң көрүжүн чиге, тода тайылбырлап билир;
- угаап-боданышкынның болгаш өске-даа угланыыш-кыннарлыг бижимел ажылдарны күүседип билир;
- аудио болгаш видео хевирлерде чогаалдарны сонуургап, дыңнап, сайгарып билир;
- библиотека болгаш Интернет-курлавырлар-биле ажылдап билир.

Өөреникчи шиңгээдип ап шыдаптар аргалыг:

- *кижиниң мөзү-шынарының болгаш эстетиктиг көрүжүнүң хевирлеттинеринге уран чүүлдүн бир хевири чечен чогаалдың салдарын тайылбырлап билир;*

чурттуң төөгүзү болгаш чогаалчының чогаадыкчы ажыл- ижиниң аразында харылзаалыын шиңгээдип алыр;

литературлуг дүрүм, терминнер болгаш билишчинерге хамаарышкан сөстөрни мөзү-шынар болгаш эстетикага дүүшкен чидиг айтырыгларны иштитирлээринге чогумчалыг ажыглаар;

бойдус чурумалы (пейзаж) тема болгаш идея ажыдарының чепсээ дээрзин шиңгээдир;

новелла жанрының онзагай далаларын илередип билир, ында композиция тургузуун, дылдың чурумалдыг ажыглалының база өске-даа аргаларның чогаал маадырларының иштики делегейин билип алырынга салдарын тодарадып билир;

тыва литератураның тургустунуп, хөгжүп эгелээн чылдарында тыва чогаалчыларның иши жанрының хевирлериниң сайзыраарынга салдарын каксы билир;

либретто жанрының онзагайын тодарадып билир, улустуң аас

чогаалының ук хевирниң сайзыраарынга ужур-дузанын билир;

очерк жанрының онзагайын тодарадып билир, ук жанрда бижиттинген чогаалдарны билир;

чечен чогаалдарның мөзү-шынар болгаш ниитилелде чөптүг эвес айтырыглар иштитирлээринге салдарлыын тодарадып, чогаалдарның теманын илередиң билир;

кижилер аразында янзы-бүрү харылзааларны ажыдарынга чечен чогаалдың салдарын ажыдып билир;

мөңгө үе, сагыш-сеткилдиң арыы, үе маңы дугайында угаап боданып билир;

чогаалдарның төрүттүнген чылдагааннары, төөгүзү-биле ажылдап билир, херек кырында амыдыралда бар маадырларның чуртталгазы-биле таныжар;

чоннуң амыдыралчы көрүжүн аас чогаалы, фольклор дузаны- биле тодарадып билир;

сюжет болгаш композиция дугайында билигни билир;

чогаал аттарының, ооң иштинде овор-хевирлерниң символиктиг ужур-утказын билир.

9-КУ КЛАССТЫ ДООЗУП ТУРА, ӨӨРЕНИКЧИНИҢ ШИҢГЭЭДИРКОЛ БИЛИГЛЕРИ БОЛГАШ МЕРГЕЖИЛДЕРИ

Өөреникчилер шингээдиң алыр:

тыва литератураның тывылганы болгаш сайзырап келген оруун, баштайгы тыва чогаалдарны билир;

төрөөн чериниң төөгүзүн өөрениринге тыва литература национал болгаш делегей чергелиг культураның одаа, мөзү-шынар болгаш чаагай чаңчылдарны салгалдарга дамчыдар талазы-биле таарымчалыг арга дээрзин билир;

чогаал теориязынга хамаарышкан өөрөнгө терминнерин болгаш билиишкиннерин сайгарылга кылырынга чөптүг ажыглап билир;

сөзүглелдерниң янзыларын тус-тус онзагайларынга дүүштүр билдилик хүлээп билир, утка-хөөнүнүң ужур-утказын сайгарарынга киржип, маадырларның мөзү-шынарынга шын хамаарылганы, үнелелди кылып билир;

сонуургап турар чогаалын бот-тускайлаң шилип билир, Интернет четкизи, справочниктерни немелде медээ тып өөрениринге, кыска аннотация бижииринге чөптүг ажыглап билир;

сөзүглелдерниң аңгы-аңгы хевирлерин сайгарарынга билдингиргаларын ажыглап билир: чылдагаан-түннел харылзааларны тодарадып билир, чогаалдың кол бодалын илередиң билир, сөзүглелди кезектерге чарып билир, ат берип, план тургузуп, дылдың чурумалдыг аргаларын тодарадып билир;

эртем-төөгүлүг, өөредилге болгаш чечен чогаалдар сөзүглелдериниң онзагайларын тодарадып, сайгарып билир, номчаан чогаалыга үнелел бижиң билир;

бодунуң чогаадыкчы сонургалын сайзырадырынга сонургалдыг, боду чечен чогаалдар чогаадырын шенеп турар, чуруктарга даянып бодунуң көрүжү-биле сөзүглел тургузуп билир;

библиотека фондузу, словарьлар, удуртулга литературалар болгаш Интернет-курлавырлар-биле ажылдап билир;

Орхон-Енисей бижиктериниң дугайында база бурунгу бижимел тураскаалдарның жанрын сайгарып өөренириниң эге билиглерин билир;

~
билир;
география, төөгү эртемнери-биле чогаалды холбап, сайгарып
руниктиг бижимелдерни очулдуруп эгелээн төөгүзү-биле

таныш, деңнелгелиг сайгарылганы боттарының деңнели-биле сайгарыпбилир (VIII–XII вектерге хамааржыр эрте-бурунгу түрк чогаалдар);

~ дашта бижиктерниң («Күлтегин») тема болгаш идеязын тодарадып билир;

~ чогаалдарда чечен девискээр болгаш чечен үени илередип билир;

~ – лириктиг чогаалдарда риториктиг айтырыгларның чечен чогаалга хамаарыштыр салдарлыын тодарадып билир;

~ чогаалдарда чагыг мотивин тодарадып билир;
~ чечен чогаалдың улустуң аас чогаалы, төөгүлүг болуушкуннар, портрет, пейзаж ажыглалдарының тема болгаш идея тодарадырынга үн алчып, каттыжып чоруурун тодарадып билир;

~ шүлүглел лира-эпиктиг чогаал жанры дээрзин билир;
~ тыва литературада «онегин строфазы» деп билиишкин барын бадыткалдыг тодарадып билир;

~ тоожукчунуң овурун тодаргай бижип билир;
~ чогаалдарда амы-хуунуң болгаш хөй-ниитиниң көдүрген айтырыгларны сайгарып билир (ниитилелде мөзү-шынар, өг-бүлө айтырыглары дээш о.ө.);
~ ниитилел чергелиг мөзү-шынар, чурум айтырыынга хамаарышкан чидиг айтырыгларны сайгарып шиитпирлээр;

~ буддизм философиязын шингээдир, эртем-билигже чүткүлдүг тыва лама башкылар болгаш хуурактарның амыр эвес, төөгүлүг оруктарын билир;

~ «ыдык», «ат-алдар» болгаш «чоннуң салым-чолу» деп билиишкиннерниң уткаларын ажыдып шыдаар.

Доозукчу шингээдиң ап шыдаптар аргалыг:

~ ТАР үезиниң төөгү-литературлуг ажыл-чорудулгазынга хамаарышкан кол угланыышкыннарын барымдааларга даянып, тайылбырлап билир;

~ тыва литератураның укталган дөстери болгаш сайзырап келген оруктарын тодарадып билир;

~ литератураның сорулгаларын билир, тыва литератураның үндөзилекчилериниң чечен чогаалдың сайзыраарынга салдарлыын билир;

~ литературлуг терминнер: литературлуг маадыр, окур-хевир, тема, идея болгаш чечен чогаалда көдүртүнген чидиг айтырыгларны тыва литератураның сайзырап келген оруктарына барымдаалап илередип билир;

~ орхон-енисей бижиктери төөгү, дыл база чогаал сайзыралының оруктарын шыгжаан делегей чергелиг үнелиг чүүл дээрзин медресеп билип турар;

~ Орхон-Енисей бижиктеринде тоожуушкун кезектерин тодарадып билир;
~ эрте-бурунгу бижиктерде чечен үе, чечен девискээр онзагайларын илередип шыдаар;

~ баллада жанрының композициязының онзагайын тодарадып билир;
~ чогаалда чидиг айтырыгны, теманы тодарадып, дарлакчы аңгының овурун илередирде, дылдың чурумалдыг аргаларын ажыглаанының дээштиин тайылбырлап билир;

~ маадырларның сагыш-сеткил илерээшкиниге, психологтуг байдалыга даянып, чогаалдарның дылының онзагайын, авторнуң туружун тодарадып билир;

~ тоожукчунуң аажы-чаңын, ооң чогаалдың идеязын илередиринге салдарлыын тодарадып билир;

~ сайгарып турар айтырыгларга хамаарыштыр бодалдарын, туружун бадыткалдыг чижектерлиг аас болгаи бижимел тодаргайилередиш шыдаар;

~ очерк жанрыныы янзы-бүрү хевирлерин ылгап билир;

~ литературлуг терминнер болгаи билишикиннерни (лира-эпиктиг чогаал, баллада, шүлүглел, шүлүктээн роман) чогумчалыг, билдилигажыглап билир;

~ шииде чидиг чөрүлдээни өөренип билир;

~ В.Ш. Көк-оолдуң чогаалында чуртталганыы үнези, ынакшыл, мөзү-шынар темазынга хамаарышкан айтырыгларны сайгарар чугаага киржип билир;

Кызыл Армияга дуза көргүзөр хамааты туруш бедик шимчээшикинге киржип турар тыва чоннуң ниити оурун тургузуп билир;

совет болгаи тыва чогаалчыларныы бижиттинген чогаалдарында найырал темазын илереткениниы онзагайын тодарадып билир;

тодаргай үениы идеологтуг угланышыкыны чечен чогаалда чурааныныы онзагайын илередиш билир;

тыва литературада философчу утка-хөөннүг чогаалдарны илередиш билир, «өг» болгаи «октаргай» деп билишикиннерниы аразында сырый харылзаалыын, ханы утказын тайылбырлап билир;

монолог чугаага даянып, маадырныы иштики сагыш-сеткил делегейин тодарадып билир;

тодаргай үениы социал-төөгүлүг байдалын илередиш, чоннуң чүдүлге болгаи оон-даа өске чидиг айтырыгларын сайгарып билир;

шүлүк жанрыныы чаа хевирин – үштээн тывызыктарныы улустуң аас чогаалы-биле холбаалыын тодарадыр;

Э. Б. Мижиттин «Сүбедей» деп шүлүглелинде чечен үени тодаргайлап билир;

шүлүглелде композиция тургузугнуң онзагайын билир, авторнуң философчу угаап-бодаашкыны илередиш билир;

чечен чогаалды дыңнаарыныы янзы-бүрү хевирлерин күүседип билир (сөзүглелдин ужур-утказын билип, ооң кол бодалды илереткениниы онзагайын ылгап билир);

өөредилге ному, словарьлар, библиотека болгаи Интернет- курлавырлар- биле ажылдап билир.

6 класс

Бөлүк	Тема	Шак, ай-хүнү	Өөреникчилернин күүседир уjurлуг кол-кол ажил-чорудулгазы	План	факт
Кирилде	«Литература – уранчүүлдүн хевири»	1	Төрээн – тыва чечен чогаал уран чүүлдүн бир хевири дээрзин билип алыры. Амыдыралды чечен овурже кирип чуруур онзагай талаларын сайгарган чугаага киржири. Кижиниң мөзү-шынарының болгаш эстетиктиг көрүжүнүн хевирлеттинерингечечен чогаалдың салдарын тайылбырлап билири. Чаа өөредилге чылында номчуур чогаалдары-биле таныжары.	11.09	
Аас чогаалы – чоннун эртинеzi					
Улустун аас чогаалы.	Чогаал теориязы. Мифтер тоолчургу чугаалар болгаш төөгүчугаалар. «Ай, хүн». «Чеди-Хаан сылдыс». «Үгер канчап дээрже үне бергенил?». «Кижини канчап эң-не күштүг амытан болганыл?». «Күскениң чылга киргени». «Үттүг-Хая дугайында тоолчургу чугаа». «Хайыракан». «Теве-Адар».	4	Чогаалды сайгарылгалыг номчууру азы эдерти чугаалаары. Тоолчургу чугааларда болгаш мифтерде дылдың чурумалдыг аргаларын тыварыболгаш оларның чогаалга салдарын илередири Мифтер болгаш тоолчургу чугаалар деп терминнерниң ылгавырлыг онзагайларынилередири. Делегей хүлээп алыышкынын, чүдүлгени болгаш амыдыралда үнелер дугайындеңнеп, хайгаарап билири	13.09 18.09 20.09 25.09	

Улустун аас чогаалы. Төөгү чугаала р	«Амыр-Санаа дугайында төөгүчугаа». «Кыры сөөгү». Хөөмейлээр Бүдүкпен».	1	Тоолчургу чугааларның идеялиг утка-шынарын тодарадып ажылдап билири. Амыр-Санаа болгаш Бүдүк-пеннин окур-хевиринде тыва чоннун аажы-чаңы чуруттунганын: чараш мөзү-шынарын, чөптүг чорукту, төрөөн чуртунга шынчы бараан болуп чоруурун бодунун көрүжү, туружу-биле илередип билири. Гиперболаның чогаалдарда салдарын тодарадып билири. Янзы-бүрү чоннарның аас чогаалының хевирин мифтерде октаргай, делегей, кижин дугайында ниити чүүлдерни ылгап, илередип билири. «Памятники фольклора народов Сибири и Дальнего Востока» деп номнун «Мифы, легенды, предания тувинцев» деп кезээ-биле таныжылга	27.09	
Класс н дашкаар номчулг а	Тоолчургу чугаа (башкының шилелгези-биле)	1	Тоолчургу чугааларда хөөредип чогаадып каанын илередип, сайгарып билири. Тоолчургу чугаа аас чогаалының хевиринде онзагай жанр деп тодаргайлап, төөгүлүгбарымдааларга даянып, сөзүглелдин уткасын чазып номчуп билири	02.10	
Улустун аас чогаалы. Тыва улустун ырлары	Чогаал теориязы. Ыр,кожамык дугайында билг. Тыва улустун ырлары. «Кадарчы». «Ала караан дешкен болза». «Межегей». «Самагалдай». «Хандагайты». «Очаландан кедилерин». «Тооруктуг долгай Тандым». «Өдүген-Тайга». «Чашпы-Хемим».	4	Тыва улустун ырларын тема аайы-биле бөлүктөп, тодарадып билири. Улустун ырыларында чоннун төөгүзүн, ёзу-чаңчылдарын, тыва кижинин иштиги делегейиншинчилеп өөренири Улустун ырыларының онзагайын, дылының поэтиктиг окурлуун билип, сайгарыпбилири. Тыва улустун ырларын күүседип билири	04.10 09.10 11.10 16.10	

	«Алды баштыг Кара-Дагны». «Дөге-Баары».				
Улустун аас чогаалы.	Кожамыктар	2	Тыва улустун кожаң ырларының көшкүн чоннун амыдыралынга салдарынтодарадып билири. Чоннун кожаң ырларының дылының онзагайын, чиге, тода, чидиг угаан сиңгенинтодарадып билири. Кожаң ырыларның аялгаларының янзылары-биле таныжылга. Чон-нун болгаш амгы үениң кожаң ырыларын тема аайы-биле бөлүктөп, деңнеп шинчилеп билири. Кожамыктап ырлап билири	18.10 23.10	
Йөрээлдер	Чогаал теориязы. Алгыш-йөрээлдер	3	Алгыш-йөрээлдер – улустун аас чогаалының бир хевири деп билип, оларныңидейлиг утка-шынарын толгаш тема аайы-биле бөлүктөрин тодарадып өөренири. Алгыш-йөрээлдерниң бөлүктээшкинин, ужур-утказының, тургузуунун, хемчээ-линиң онзагайларын тодарадып билири. Алгыш-йөрээлдерниң идеялиг утка-шынары-биле таныжылга	06.11 08.11 13.11	
Хам алгыштары	Чогаал теориязы. Хамалгыштары Ондар Шокар-Хамныңтайга-сынны алганганы. Хамның чаштарны алганганы. Хамның Шагааны алганган алгыжы.	2	Хам алгыштары – «тыва дылдың онзагай байлаан көргүскен национал байлак», «шүлүк чогаалының эң-не бурунгу эртинези» дээрзин билип алыры. Алгыштарның ужур-утказының, уран-чечениниң болгаш тургузуунун онзагайы-биле таныжары база тодарадып билири. Аянныг номчулга	15.11 20.11	
Авторлуг тоолдар	Сарыг-оол С. А. «Агар-Сандан ыяш»	3	Чаа үе, революция темазын онзагай аян-биле дамчытканын илередир. Агар-Санданыяшта символ овур-хевир бар дээрзин билип алыры.	22.11 27.11 29.11	

	Чогаал теориязы. Гипербола болгаш литота		Аас чогаал-биле харылзаалыын, чогаалдың, чогаалчының дылының онзагайын тодаргайлап, илередири. Гипербола болгаш литота дугайында таныжары, оларның чечен чогаалга салдарлыын илередири. Тоолдарда гипербола болгаш литота деп темага дыңнадыг кылыры. Бодунуң тоолунчогаадыры		
Класстан дашкаар номчулга	Алтаргана. Бурят чоннуң аас чогаалында триадалар(ожук даштары)	1	Бурят болгаш тыва улустуң аас чогаалынга хамаарыштыр деңнелгелиг чугаа кылып өөренири. Бурят чоннуң аас чогаалының онзагайын илередири. Көшкүн аймак чоннарның мерген чугааларында үн алчып турар бир дөмөй бодалдарны деңнээри	04.12	
Россия чоннарының литературазы. Делегей литературазы	Гримм алышкылар «Ак чылан»	1	Тоолдуң идея-тематиктиг угланышкынын тодарадыры. Чогаалда мөзү-шынар айтырыын болгаш ооң кижизидикчи салдарын илередири. Тоолдарда ниити чүүлдү тыпкаш, оларның онзагайларын база оларда ниитиаргаларны илередири	06.12	
Поэзия	Козлова С. В. «Аъттыг-шеригжи кыс»	1	Чогаалда лириктиг маадырның аажы-чаңының онзагайын илередири. Чогаалдың чугулазын болгаш чоннуң маадырларының – эки турачыларның аажы-чаңында ылгавырлыг талаларын тодарадып өөренири. Ада-чурттуң Улуг дайының чылдарында совет чоннуң маадырлыг чоруктарының дугайын өөренириниң чугулазын билири	11.12	
Класстан дашкаар номчулга	Кузнецов И. Т. «Хайгыылчы Тоютчук»	1	Сюжетти эдерти чугаалаары. Чогаалдың темазын болгаш кол бодалын тодарадыры. Чогаалдың иштики хөөнүңгө дүүштүр сагыш-сеткил илерээшкинин дамчыдып, аянныг номчууру. Кол маадырның овор-хевиринге үнелел бээри. Хайгыылчы Тоютчуктуң хөделиишкиннеринге хамаарыштыр бодунуң үнелелин бээри	13.12	

Поэзия Ойнай- сылдай сойгалаж ыр	Кудажы К-Э. К. «Маргылдаа»	1	Басняны рольдап аянның номчууру. Чогаалда чидиг айтырыгны тодарадыры. Маадырларны деннеп сайгарары. Авторнуң туружун илередип, сюжет, тургузуг талазы-биле чураанының онзагайын илередири. Басняның мөзү-шынар болгаш кижизидикчи салдарын делгеренгей тодаргайлап билири. Шээжи-биле номчулга	18.12	
	Сүрүң-оол С. С. «Аът биле Оор»	1	Сөс-биле, фразеологтуг сөс каттыжышкыннарының утказы-биле ажыл. Басняның чогаалда мөзү-шынар айтырыын болгаш ооң кижизидикчи салдарын илередири. Маадырларның чурумун үнелеп, сайгарылгалыг чугаага киржири. Басняны рольдап аянның номчууру	20.12	
Россия чоннарының литературазы. Делегей литературазы	Крылов И. А. «Шиижек биле көге- буга» Чогаал теориязы. Басня дугайында билиг	2	Басняны рольдап аянның номчууру. Кижилер аразында хамаарылганы, кижилерде ниити болгаш ылгалдыг аажы-чаңнарны тодарадып билири. Авторнуң бодунуң маадырларынга, оларның аажы-чаңынга хамаарылгазын база кажар дилгиниң аажы- чаңын чуруурда, кылыг сөстөрүнүн салдарын илередип билири. Крыловтуң басняларында мөзү-шынар айтырыын болгаш ооң кижизидикчи салдарын сайгарып илередири. Литературлуг терминге хамаарышкан сөстөрни шингээдип ап, сөзүглелдернисайгарып билири. Басня жанрының тывылганын болгаш дыл, тургузуг талазы-биле онзагайларын илередири. Эрте-бурунгу үениң болгаш амгы үениң басняларының онзагайларын тодарадыры. Шүлүк болгаш басня жанрының дөмей болгаш ылгалдыг талаларын тодарадыры	25.12 27.12	
Элээдилер делегейи					

Проза	Тока С. К. «Мерген», «Тас-Баштыг», «Шаагай», «База кыш» («Араттыңсөзү» деп романдан үзүндү)	6	Романдан үзүндүлөрдүн уjur-утказын номчуп, билип турары. Чогаалдын амыдыралчы үндөзіннери. Чогаалда авторнун туружу болгаш ук байдалдын илереп кээрин тодарадып сайгарары. Тас-Баштыгнын овор-хевиринге характеристика бээрi. Бойдус чурумалынын (пейзажтын) чогаал кол бодалын ажыдарынга салдарын тодарадыры. Тоожу жанрын рольдап аянын номчууру	15.01 17.01 22.01 24.01 29.01 31.01	
Проза	Сарыг-оол С. А. «Ол-ла Маскажык» Чогаал теориязы. Чогаал маадырынын дугайынды билиг	3	Чечен чугаанын темазын, чидиг айтырыглыын болгаш идеязын тодарадыры. Дылдын чурумалдыг аргаларынын чогаал сайгарарынга оворлуг салдарлыын база тургузуунда онзагай чүүлдерни (пейзаж, интерьер, маадырнын иштики монологу) сайгарып билири. Чогаалда болуушкуннарга хамаарыштыр бодунун туружунилереди, сайгарып, айтырыгларга харыылап билири. Лириктиг маадырнын болгаш авторнун овор-хевирин тодаргай ылгап, кызыгаарын айтып билири. Маадыр болгаш прототип, автор, чогаадыкчы допчу намдары деп билиишкиннерин эге чадазын билип алыры. Сөзүглелден овор-хевирлерин янзыларын: кол маадырнын, бойдус чурумалынын, үенин, чылдын, дириг амытаннын, болуушкуннун, бир чүүлдүн онзагайларын илереди, билири.	05.02 07.02 12.02	
	Сувакпит О. О. «Буянын сергези»	2	Чогаалдын уткузын билип, аңаа дүүштүр чоок эдerti чугаалаары, айтырыгларга харыылаары. Чечен чугаанын кол идеязын тодарадыры. Чогаал маадырларынга, оларнын хөделиишкиннеринге үнелел бээрi. Персонажтарнын чугааларынга дүүштүр диалог чугаа тургузуп билири. Тоожу жанрын сайгарып өөренири	14.02 19.02	
	Дуюнгар М. М. «Хлеб»	2	Чогаалдын уткузын сөзүглелге чоок эдerti чугаалаары. Чечен чугаанын темазын, идеязын тодарадыры. Чогаал маадырларын деңней сайгарып билири. Маадырларга, оларнын хөделиишкиннеринге хамаарыштыр бодунун бодалын, туружун илереди, билири. Чогаалда болуушкуннарга, маадырларга хамаарыштыр авторнун туружун база	21.02 26.02	

			илереди билири. Калбак чогаалдың сюжедин сайгарары		
Россия чоннарының литературазы. Делегей литературазы	Неверов А. В. «Ташкент – аьштыг-чемниг Ташкент хоорай»	1	Чуртта болуп турган амыр эвес үелерни көргөн херечи бооп чурттап эрткен бөдүүн чоннуң амыдыралын билир чогаалчы А. Неверовтун допчу намдары-биле таныжылга. Тоожунуң темазын, идеязын тодарадыры. 12 харлыг Додонов Мишканың овур-хевирин үнелеп билири	28.02	
Проза	Суваң Ш. М. «Киж-бүрүс»	2	Чогаалдың тема болгаш идеязы. Хар-оолдуң аажы-чаңыга үнелел бээри. Жанрның онзагайын тодарадып, дылының чурумалдыг аргаларын тып, сайгарыпбилири. Авторнуң мөзү-шынар айтырыын көдүргөн чогаалдары-биле таныжылга	05.03 07.03	
Төрээн чуртум делгемнери					
Проза	Ойдан-оол Х. М. «Эзир» (тоожудан үзүндүлөр)	2	Чогаалдың тема болгаш кол идеязын тодарадыры. Маа-дырларның аажы-чаңыга үнелел бээри. Тыва аңчыларның ёзу-чуруму, чаңчылдары-биле таныжары. Чогаалмаадырларын деңней сайгарып билири	12.03 14.03	
	Суваң Ш. М. «Азыранды» Чогаал теориязы. Проза болгаш шүлүк чогаалының ылгавырлыг талалары	3	Чогаалдың адын болгаш ужур-утказында илереттинген кол бодалды тодарадыры. Соктайның портредин тур-гузары. Чечен чугаада бичии уругларның болгаш улуг кижилерниң иштики деле-гейинге (аажы-чаңыга) үнелел бээри. Проза (калбак чогаал) болгаш лирика жанрларының ниити болгаш ылгалдыг талаларын ылгап билири. Чогаалды сайгарары. Бердинген тема ёзугаар чогаадыг бижири	19.03 21.03	

Поэзия	Сарыг-оол С. А. «Күс» Доржу М. Б. «Экии, Тыва!»	1	Чогаалдың идеялиг болгаш тема угланыышкынныг ужур-утказын бадыткалдыг илередип билири. Шүлүктүң дылының чурумалдыг аргаларының тып, сайгарыпбилири. Шүлүктүң кол бодалын тодарадырынга кандыг аргалар барын илередири. Лириктиг маадырның овуру болгаш күскү бойдус чурумалы-биле ажыл. Аянның номчулганы чедингир күүседери. Күс дугайында орус болгаш өске-даа чогаалчыларның чогаалдары-биле таныжылга Шүлүкте илереттинген кол бодалга авторнуң хамаарылгазын илередири. Тема болгаш кол бодалды тодаргайлап билири. Тываның овурун илередип билири	26.03	
Класстан дашкаар номчулга	Кенин-Лопсан М. Б. «Авамның өө» Чогаал теориязы. Пафос	1	Шүлүктү аянның номчууру. Лириктиг маадырга үнелел бээри. Чогаалга даянып, аваның овор-хевирин тургузары. Чогаалдың идеялиг пафозун сайгарары. «Пафос»деп термин-биле таныжары	09.04	
Россия чоннарының литературазы Делегей литературазы	Оралбаев О. «Тыва черге мөгейиг» Даржай А. А. «Өгге йөрээл»	2	Чогаалчы О. Оралбаевтиң чогаадыкчы намдары-биле таныжылга. Шүлүктү номчуп, ужур-утказын илередип билири. Тыва чоннуң иштики делегейиниң бай-байлаан чогаалга даянып тодаргайлаары. Авторнуң ажыглааны дылдың чурумалдыг аргаларын тып, сайгарып билири Шүлүктү аянның номчууру, идеялиг пафосту илередири. Дылдың чурумалдыг аргаларын, чогаалдың тургузуун (композицияны) онзагайлап билири. Чогаалдың ужур-утказынга авторнуң хамаарылгазы	11.04 16.04	
Поэзия	Салчак М. Б. «Амытаннар чылы»	1	Шүлүктүң аянның номчулгазы. Чогаалдың идеялиг ужур-утказын илередири. Чогаалга даянып, чөөн чүк улузунуң ай-хүн санаашкынынга үнелел бээри. Ай, чыл санаашкынында ниити, бот-тускайлаң онзагай болгаш чоннуң чаңчылчаан ёзу- чаңчылдарында онзагайларын илередири	23.04	
Көжеге-даа ажыгтынды					

Драматургия	Көк-оол В. Ш. «Чаргы»	3	Чогаалдың идеялиг ужур-утказын илередири. Шииде чөрүлдээни илередири. Шиини маадырлары болгаш оларга деңнелгелиг үнелелди бээри. Маадырларның хөделииш- кининге хамаарыштыр бодунуң бодалын, туружун илередири	25.04 30.04 07.05	
	Танова Е. Т. «Илбилиг согун»	3	Шиини рольдап номчууру. Фантастиктиг хамаарылганың уруглар чогаалынбижииринге болгаш оларның амыдырал дугайын шиңгээдип алырынга салдары. Шииниң улустуң аас чогаалы-биле холбаалыы. Бердинген темага чогаадыг бижири	14.05 16.05 21.05	
	Түннел кичээл	1	Чыл дургузунда өөрөнгенин катаптаар, сайгарып чугаалажыры	23.05	
Шупту:		68 .			

8 класс

Блок	Тема	шагы	план	херек кырын	Өөреникчилерниң күүседир ужурлуг кол-колажыл-чорудулгазы
Кирилде	Чогаал дугайында сөс	1	04.09		Кижиниң иштики делегейин база долгандыр делегейни шинчилээриниң уран аргазы – чечен чогаал, ол уран чүүлдүң бир хевири дээрзин илередири. Чечен чогаалдың кижиниң мөзү-шынарының, эстетиктиг көрүжүнүң хевирлеттинеринге, угаан- бодалының делгемчииринге салдарын билири. Уран сөстүң мөзү-шынар, эстетиктиг көрүш, угаан-бодал сайзырадыр күштүг талаларын билири. Ниитилелдиң болгаш чогаалчының чогаадыкчы көрүжүнүң аразында харылзаалыын тодарадыры
				Тандым турда, тандаш-ла мен	
Поэзия	Сарыг-оол С. А. «Улуг-Хемим»	3	06.09 11.09 13.09		Чогаалдың темазын болгаш идеязын тодарадыры. Лириктиг маадырның омур-хевири болгаш Улуг-Хемниң чурумалын көргүскениниң онзагайын сайгарып ажылдаары,оларның чогаал идеязын илередиринге салдарын тодарадыры. Шүлүглелдиң композициязы-биле ажылдаары. Лириктиг маадыр болгаш хем чурумалын өске чогаалчыларның ажылдарын деңнейсайгарып ажылдап билири. Чогаалчының ажылдарында төрөөн чериниң төөгүзү, сайзыралы-биле холбаалыг
	Чогаал теориязы: шүлүглел				онзагайын тодарадыры. Өөрөнгөн литература теориялыг терминнер,билишкиннерни билири. Чогаалды шээжи-биле аянның номчууру
	Кюнзегеш Ю.Ш. «Дыг» «Чөөн чүктүн кижизи мен»	2	18.09 20.09		Дылдың чурумалдыг аргала-рының чогаалга салдарын тодаратпышаан, чогаал сайга- рылгазын күүседир. Кижиниң биле бойдустуң быжыг харылзаалыын, шүлүктүнфилософчу утказын билири. Лириктиг маадырның омурунга, ооң бот-хуунуң иштики чугаазынга үнелел бээри. Бодунуң билип турары-биле, мөзү-шынар, чарашты хүлээп алыр дугайындаайтырыгларны сөзүглелден бадыткалдыг чижектерлиг илередип билири

					«Чөөн чүк» деп билиишкинниң делгем утказын чогаалчының ажыглаанынтодарадып билири. Символиктиг оворларның ужур-утказын илередири. Шүлүктүң темазы болгаш идеязын тодарадырынга шүлүктүң бижиттинген аяныныңонзагайын, дылдың чурумалдыг аргаларының салдарлыын билири. Чогаалды шээжи-биле аянның номчууру
Проза	Доржу М. Б. «Даг эзир»	1	25.09		Амыдыралдың үнезин илереткениниң онзагайын, чогаалда көдүртүнген чидиг айтырыгны чогаал сөзүглелинге даянып тодарадып билири. Новелланың темазын болгаш идеялиг ужур-утказын тодарадыры. Маадырларның, ачаның болгаш эзирниң овор-хевирлерин чергелештир сайгарып билири. Символиктиг оворларның ужур-утказын тодарадып билири. Улугларның өөредиглигчагыгларын сактып ап, хүлээп билири. Тыва литературада новелла жанрының сайзыралынга чогаалчының үлүүн илередипбилири
Поэзия	Сүрүн-оол С. С. «Ырла, Хемчик»	1	27.09		Чогаалды аянның номчууру. Шүлүктүң темазы болгаш идеязын тодарадырынга авторнуң оворунуң салдарын тодарадып билири. Чогаалдың бижиттинген аянының онзагайын, дылдың чурумалдыг аргаларының идеялиг салдарлыын сайгарып билири
	Кенин-Лопсан М.Б. «Хүттүң ужары»	1	2.10		Шүлүктүң тургузуунуң онзагайын, уран чурумалдыг аргаларының дээштиин, идея ажыдарынга салдарлыын тодарадып билири. Лириктиг маадырның оворун база Хүт ужарының чылдың аңгы-аңгы үелеринде дылдың чурумалдыг аргалары-биле илереткенин тодарадып билири. Хүт чурумалын болгаш кижиниң иштики сеткилин деңнелгелиг сайгарып билири
Проза	Кудажы К-Э. К. «Таңды кежи»	2	4.10 9.10		Чечен чугааның темазын болгаш идеязын, ооң композициязын, дылдың чурумалдыг аргаларын ажыглаанының онзагайын идея ажыдарынга ажыглаанын тодарадып, сайгарып билири. Чолдак-Кадай болгаш Көк-Кадай кырган-авайларның өөредиглиг чугааларының чогаалдың идеялиг утказын, темазын ажыдарынга салдарлыын тодарадып билири. Маадырларның иштики делегейин чогаал сөзүглелинге даянып, ажыдып билири. Чоннуң ёзу-чаңчылдарын шингээдип, амыдыралга ажыглап чоруурунга, дириг амытаннарга хумагалыг болурунга кижизиттинери. Чогаалга план тургузуп билири база план ёзугаар эдерти чугаалап билири

	Байсалова З. С. «Тайга ээзи»	1	11.10		Чогаалдың аас чогаал-биле харылзаалыын, үндезинниин тодарадып билири. Сөзүглел-биле ханы ажылдап өөренири. Чогаал темазынга даянып, ханы, сайгарылгалыг угаап боданып чаңчыгары, бодалдарын хостуг илередип билири. Чагыг сөске даянып, философчу угаап боданырын сайзырадыры, аас чугаага бодалды бадыткалдыг, чиге чугаалап өөрениринге чаңчыгары. Тоожукчу маадыр болгаш «эр сөс» деп билиишкинни деңнелгелиг тайылбырлап билири. Чогаалдың дылы, авторнуң стили болгаш дылдың чурумалдыг аргаларының онзагайын тодарадыры
Поэзия	Намзырай З. А. «Дуруяалыг- Шөл»	1	16.10		Шүлүктү аянный номчууру. Шүлүк чогаалының онзагайын сайгарып чаңчыгары. Идеяны илередириниң аргаларын билири. Чогаалдарны деңней сайгарып өөрениринге чаңчыгары. Дылдың чурумалдыг аргаларының чогаалдың идеязын илередиринге салдарлыын сайгарып билири. Аңгы-аңгы чогаалчыларның бойдус темазынга бижиттинген чогаалдарын сайгарарынга идепкейлиг киржири
			Тараам турда, тодуг-ла мен		
Проза	КудажыК-Э. К «Тараа»	3	18.10 23.10 6.11		Чогаал адының, эпиграфтың идеялиг утка илередиринге салдарын сайгарып билири. Чогаал маадырларының аразында харылзаалар, чогаалда болуушкун, девискээр дугайында билигни шиңгээдип, бот-тускайлаң ажылдап билири. Суванның овур- хевирин то-дарадып, ада кижизидилге дугайында чугаа тургузуп билири. Найырал темазын чырытканын илередири. Сөс-биле ажылдап өөрениринге чаңчыктылары. Чогаалга план тургузуп, долу азы шилилгелиг сайгарылга кылыры. Аас, бижимел ажылдарны күүседип чаңчыгары

Россия чоннарының литературазы. Делегей литературазы	Неверов А. С. «Аыштыг- чемниг Ташкент хоорай»(6-гы класстан уланчызы)	1	8.11		Чогаалдың кижизидикчи сал-дарын тодарадып билири. Сөзүглелде кижилернин шы- дамык, турум, быжыг туруштуг, харыысалгалыг аажы-чаңныг болурун чырытканын тодарадыры. Чогаалчы дугайында медээлер-биле бот-тускайлаң таныжып билири. Мишка Додоновтуң овур-хевиринге үнелел бээри
Поэзия	А.Үержаа «Ажыл»	1	13.11		Шүлүктүң идеялиг утказын тодарадып, тургузуунуң онзагайын, бижиттинген аянын болгаш дылдың уран чурумалдыг аргаларының ажыглалын илередип билири. Сөс, оон утказының ханы, делгемин илередип билири. Чогаалдың кижизидикчи салдарын сөзүглелге даянып, тодарадып билири. Чогаалчы дугайында медээлер чыып, бот-тускайлаң ажылдап билири. Авторнуң көрүжү, авторнуң туружу деп билиишкин-биле ажылдап өөренири. Угаап-боданыышкынныг бижимел ажылды күүседип билири
Класстан дашкаар номчулга	Кудажы К-Э. К. «Кымыскаяк- тар»	1	15.11		Чогаалдың темазын болгаш идеязын тодарадыры. Дылдың чурумалдыг аргаларыныңчогаал идеязын илередиринге салдарлыын сайгарып билири
Кижичурттуг, куш уялыг					
Драматур- гия	Көк-оол В. Ш. «Самбажык»	5	20.11 22.11 27.11 29.11 4.12		В.Көк-оолдун чогаадыкчы ажыл-херээ-биле таныжып, билип алыры. Чогаалда болуушкуннарның төөгүлүг үндезинниин тодарадып билири. Тывага аңгы демиселин, чоннуң коргуш чок маадырлыг чоруун шииде көргүскенинин онзагайын тодарадып билири. Маадырлар болгаш оларның иштики делегейи, улустун аас чогаалы-биле харылзаалы деп билиишкиннерни сайгарып билири. Шии чогаалын рольдап номчуурунун аянын шигээдип билири. Детальдарның, бойдус чурумалының чогаалдың идеялиг утказын көргүзеринге салдарын тодарадып билири. Шии жанрынга хамаарышкан теориялыг терминнер, билиишкиннернибилири. Чогаал маадырларынга аас, бижимел үнелел берип билири. Чечен чогаалдың сөзүглелинге даянып, чогаалдың идеялиг утказын, чогаалчының чечен көрүүшкүнүн уран чүүлдүн өске хевирлери-биле холбаштырып сайгарып билири

	Сарыг-оол С.А. «Чечен биле Белекмаа»	4	6.12 11.12 13.12 18.12		Номчаан чогаалының утказын, дылының чеченин, өске чогаалдар-биле ылгалдыг болгаш дөмей талаларын билири. Чогаалды кезектерге чарып, план тургузуп билири.
	Чогаал теориязы. Шиидугайында билиг				Жанр талазы-биле онзагайын илередип, либретто деп билиишкинни тайылбырлап билири. Дылдың чурумалдыг арга-ларының чогаалда салдарлыын, улустуң аас чогаалы-биле холбаалыын сайгарып билири. Чогаалды рольдарга хуваажып, аянный номчууру. Чогаалдың утказынга дүүштүр диалог болгаш монолог чугааны тургузуп билири. Тыва улустуң чаңчылдарын көргүскениниң кижизидикчи дээштиин илередири. Р. Д. Кенденбильдин «Чечен биле Белекмаа» деп операзы-биле онлайн хевирге таныжары: vk.com>video-59838956_456239616
Россия чоннарының литературазы. Делегей литературазы	Шиллер Ф. И. «Кара сагыш болгашынакшыл»	1	20.12		Шиллерниң чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы-биле таныжары. Шииниң темазын, идеязын тодарадып билири. Чогаалдың сюжедин аас-биле дамчыдып билири (план ёзугаар долу азы шилилгелиг). Чогаал сюжединиң төөгү-биле харылзаалыын тодарадып, тыва чогаал-биле деңней сайгарып билири. Библиотека болгаш Интернет-курлавырлар-биле ажылдап билири
Поэзия	А.Үержаа «Үш чүс харлыг кырган кускуннун чагыы»	2	25.12 27.12		Авторнуң чогаадыкчы намдары-биле делгем таныжары. Чогаалдың аас чогаалы-биле холбаазын илередири. Кускуннун символиктиг овурун чогаалда ажыглаанының онзагайын билири. Дылдың чурумалдыг аргаларының чогаалдың тема болгаш идея илередиринге салдарлыын сайгарып билири. Философчу уткалыг чогаалдың кол бодалын бадыткалдыг чижектерлиг илередип өөренири. Чогаалда көдүртүнген чидиг айтырыгны, чагыг бүрүзүнүн символиктиг утказын тодарадып билири. Чогаалчының хууда чогаадыкчы стилин бадыткалдыг чижектер-биле тодарадып билири
Класстан дашкаар номчулга	Өлчей-оол М. К. «Төлевир»	2	15.01 17.01		Чечен чугааның темазын болгаш идеязын тодарадыры. Чогаалда мөзү-шынар айтырыын көдүргени болгаш ону номчукчуга таныштырганының онзагайын сайгарып билири

Проза	М. Б. Ховалыг «Ыдыктаан тук» Чогаал теориязы. Барымдаалыг чогаалдар	3	22.01 24.01 29.01		Тоожунуң идеялиг утказының ханызын, темазының чугулазын илередип билири. Чогаалдың жанрының онзагайын бадыткалдыг чижектер-биле тодарадып билири. Чогаалды төөгүлүг хүннер-биле холбаштырып тайылбырлап билири. Ыдыктыг Далай-лама XIV башкының чагыгларын делгем угаап билири. Тыва литературада барымдаалыг чогаалдар-биле таныжылга
Класстан дашкаар номчулга	Дики Церинг «Мээң оглум Далай-лама»	1	31.01		Очулга чогаалдар-биле таныжылга. Кол маадырларның овур-хевиринге үнелел бээри. Делегейниң чоннарының мөзү-шынар кижизидилгезинге, иштики сагыш-сеткилхевирлээринге, делегей чергелиг чидиг айтырыглар: тайбың чорук, бойдус камгалалы дээш о.ө. XIV Далай-лама башкының салдарлыын тайылбырлап билири. Библиотека болгаш Интернет-курлавырлар-биле ажылдап билири
Авай, авай, авайымны					
Поэзия	Сарыг-оол С.А. «Херээжен»	2	5.02 7.02		Чечен чугааның темазын болгаш идеязын тодарадыры. Авторнуң туружун, бодалын, сагыш-сеткилин тодарадып билири. Шүлүктүң тургузуунуң онзагайын тодарадыры, чоннуң ырызы бооп чоруурун билири. Аңгы-аңгы чечен чогаалдарда болгаш уран чүүлдүң өске хевирлеринде
Поэзия	Сарыг-оол С. А. «Авамның ынак оглу»	1	12.02		Шүлүктүң темазын болгаш идеязын тодарадыры. Орус, тыва чоннар аразында найырал темазын ажытканының, чогаалдың бижиттинген аянын, дылын бот-хуузундаазы демнежип сайгарып билири. Кол маадырларның овур-хевиринге үнелел бээри. Чогаалда портрет, детальдарның идеялиг утка илередиринге ужур-утказын илередип билири. Шүлүктүң композициязының онзагайын сайгарып билири. Шүлүктү шээжи-биле аяанныг номчууру
Россия чоннарының литературазы. Делегей литературазы	Пушкин А.С. «Тураскаал»	1	14.02		Лириктиг чогаалды сайгарып билири. Шүлүкчү болгаш шүлүк деп темага хамаарыштыр бодунуң бодалдарын илередип билири. <i>Шүлүкчүнүң туружу, сөстүң күжү</i> болгаш <i>уран чечен чогаалдың дээштии</i> деп би-лиишкиннерни сайгарып билири. Тыва дылче очулгада дылдың чурумалдыг аргаларының тема болгаш идея илередиринге салдарлыын сайгарып билири

Проза	Танова Е.Т. «Иениң салым- хуузу»(тоожудан үзүндү)	4	19.02 21.02 26.02 28.02		Салым-чаяанның херээжен чогаалчы Е.Т. Танованың чогаадыкчы ажыл-херээ- билетаныжылга. Чогаалдың жанрын тодарадыры. Чогаалга план тургузуп билири, цитаталар ушта бижири. Тайылбырлыг номчулганы күүседир. «Талантылыг ада-ие – талантылыг ажы- төл»деп темалыг ажык чугаага киржилгелии. Эпистолярлыг жанр деп билиишкин-биле таныжылга. Чечен чогаал болгаш уран
					чүүлдүң өске хевирлери деп теманы тодарадып билири
Поэзия	Даржай А.А. «Авамга чечээм»Боодал сонет	2	5.03 7.03		А.А. Даржайның тыва литературада үнүн тодарадып билири. Ава дугайында теманы чырытканының онзагайын илередип билири. Дылдың чурумалдыг аргаларының чогаалдың идеязын илередиринге салдарлыын сайгарып билири. Сонет жанрының чечен чогаалдың өске хевирлеринден ылгап билири. Чечен чогаалдың кижизидилгелиг салдарлыын бадыткалдыг чижектерлиг сайгарып билири
Проза	Дуюнгар М.М «Авамның тону»	2	12.03 14.03		Чогаалдың адының символиктиг ужур-утказын тайылбырлап билири. Мөзү- шынар болгаш ниитилелде социал теманы чырыдарынга чогаалдың онзагай талаларын илередип билири. Идейлиг утка илередиринге портрет, деталь болгаш дылының уран чурумалдыг аргаларының салдарын билири. Чогаалда ханы, философчу утканы шингээдири, сайгарып билири. Бодалдарын дыңнакчыга чедингир, дес-дараалашкак, билдингир, тода чугаалап билири
Поэзия	Намзырай З. А. «Авам мени манап орар»	1	19.03		Шүлүктүң темазын болгаш идеязын сөзүглелге даянып тодарадып билири, шүлүкчогаалын сайгарары. Өөрөнгөн чогаалдарының ниити болгаш ылгалдыг талалары, онзагайынгахамаарыштыр бот-тускайлаң түңнел үндүрүп билири. Шүлүктү аяанның номчууру
			Киж болуру чажындан		

Проза	Куулар Ч.Ч. «Шораан»	5	21.03 26.03 09.04 11.04 16.04		Мөзү-шынар болгаш ниитилелде социал теманы чырыдарынга авторнун үлүг-хуузун илередип, чогаал сөзүглелинге даянып, сайгарып билири. Тоожунун бижиттинген төөгүзүн, кол маадырның прототивинин, оон амыдырал- чуртталгазының дугайын билири. Маадырның иштики делегейин илередиринге детальдарның, бойдус чурумалының база өөредилгеге, чараш чүүлге хандыкшылының кижизидикчи салдарлыын тодарадып билири. Тыва чоннун амыдырал дугайында философчу бодалдарының тодарап кээрин билири. Сюжет болгаш композицияны сайгарып билири
	Чамыян К. Д. «Ханы дазыл» Чогаадыг	4	18.04 23.04 25.04 30.04 07.05		Тоожунун сюжет болгаш композициязын сайгарып билири. Чогаалда көдүртүнген айтырыгга авторнун туружун илередип билири. Ниитилелде элээдилер болгаш ада- иелер аразында мөзү-шынар айтырыгларының чидиг талаларын илереткенинин чугулазын билип, боттарының хире-шаа-биле сайгарары. Кол маадырның иштики делегейин ажыдарынга детальдарның, бойдус чурумалының салдарын тодарадып билири
Класстан дашкаар номчулга	Ооржак Л. Х. «Өңнүг кижиге»	1	14.05		Чечен чугааның темазын болгаш идеязын тодарадыры. Мөзү-шынар болгаш ниитилелде социал теманы чырыдарынга чогаалдың онзагай талаларын илередип билири. Монолог чугааның, портрет, деталь болгаш дылының уран чурумалдыг аргаларының чогаалда ханы, философчу утканы илередиринге салдарын билири. Ава болгаш ажы-төл темазын, кижилер аразында харылзааларны көргүскенинин кижизидикчи салдарын сайгарып билири
Поэзия	Ховалыг А. Х-О. «Үш үнө»	1	18.05		Шүлүктүн адының символиктиг утказын сайгарып билири. Чогаалда авторнун туружун: төрөөн черинге, чонунга база ие дылынга ынакшылынилередип билири
Класстан дашкаар номчулга	Гамзатов Р.Г. «Дыл»	1	21.05		Расул Гамзатовтун «Мой Дагестан» деп ному-биле таныжары. Шүлүктүн тема болгаш идеязын тодарадып билири. Дылдың чурумалдыг аргаларының чогаалдың идеязын илередиринге салдарлыын сайгарып билири

Катаптааш- кын	Түңнел кичээл. СТМ (сагынгы рлар, тывынгы рлар маргылд аазы)	1	23.05	Аудио болгаш видео хевирлерде чогаалдарны сонуургап, дыңнап, сайгарып билир. Чыл дургузунда өөрөнгөн билиин камгалап билири. Катаптаашкын, янзы-бүрүүндезиннерден видео-материалдар көөрү. Бодунуң чогаадыкчы, улус-биле харылзажыр болгаш оон-даа өске арга, мергежилинсайзырадып, чөптүг ажыглап билири. Бодунуң болгаш эштериниң билиин үнелеп билири. Чогаал номчуурунга сонуургалды. Интернет четкизинде медээ-лерин сонуургаары: URL: http://tuvancenter.com/o-nas/
Шупту:		68 ч.		

